

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ա Ն Ի

1854—1908

Մենք Հայերս սովոր ենք մեր արդիւնաւոր անձինքը իրենց մահէն վերջը փնտռել: Այս ակնյայտի իրողութիւնը ապացուցանելու համար հարկ չկայ անցեալը պրպտել. ահա նոր օրինակ մը — Մուրացանը: Անդամութեան ատեն անյայտ եւ թաքուն մնաց եւ չճանցուեցաւ, որով եւ չցնահատուեցաւ իւր ոգւով շափ սիրած հայ ազգէն, հայ ժողովրդէն: Իւր 35 ամեայ գրական բեղմնաւոր գործունէութեամբ հանգերձ երախտագիտական որեւէ նշան մը կամ համակրանաց արտայայտիչ փոքրիկ ցոյց մը չեղաւ ազգին կողմանէ. եթէ մեծ գծաւարութեանց եւ աշխատեցուցիչ պարագաներու կապուած էր իւր բոլոր ապագրութեան ձեռնամուկ ըլլալը, բայց կարծենք 25 ամեայ յորեքեան հանդէս մը կարելի էր առանց շատ յոգնելու կատարել ի պատիւ Մուրացանի արդիւնաւոր գրչին: Այս նշանաւոր վիպագրին հանդէպ մոտահայոց բուն ընթացքը առեղծուած մըն է, որուն գոհացուցիչ մեղնութիւնն ու լուծումը չեն տար այն պատճառաւանութիւնները, որ ցայժմ յառաջ բերուեցան: Գոնէ այսուհետեւ տանք անոր իւր արժանաւայել յորգէն ու կարգը եւ այն բարձն ու գահը, ուր բազմելու լիւով իրաւունք ունի, իրելու անուանի հայ վիպասան եւ թատերագիր:

Մուրացան ծածկանուած տակ պահուելու անձնաւորութեան բուն անունն է Գրիգոր Աստուածատուրեան Տէր Յովհաննէսեան: Ծնած է Շուշի (1 Դեկտ. 1854, չ. 8.): Դախնական կրթութիւնն ստացաւ տղն քաղաքին թեմական դպրոցին մէջ, ուր հայերէնի հետ ուսաւ նաեւ գաղղիերէն լեզուն: Հազիւ ուսման ընթացքն աւարտած (1874) սկսաւ ժամանակին անուն ունեցող լրագրաց մէջ գրիչ շարժել: Գրականութեան կողմ ունենալով հանգերձ՝ ամբողջապէս նշմին նուիրուիլ չէրցաւ. իւր նեղ կացութեան պատճառաւ, ստիպուած էր ուսուցչութեամբ զբաղիլ եւ ապա Թիֆլիսի մէջ վարել հաշուակալի պաշտօն Շուշեցի Միքայէլ Միրզայանցի առեւտրական խանութին մէջ: Այս պաշտօնին մէջ անոր մինչեւ վերջին տարիները: Քանի մը ժամ յառաջ գնաց Բաթում, ուր կանչուած էր լաւ պաշտօնով մը. բայց յաշարիտաց սպանական նամակներէն ստիպուած

եւ Աղեքսանդր Թաթաւանեանցի բախտին չփնտռելու համար, ինչոյ տուաւ եւ դարձաւ Թիֆլիս: Այս արհաւիրքը ազգեց մեծապէս իւր ֆիզիքական կազմանքին վրայ, որուն հետեւութեամբ քայքայեցաւ արդէն իսկ ան. նախանձնելի մարմնական առողջութեան հետ մտաւոր կարողութիւնը, որոնց ճնշման տակ ընդ միշտ ընկճեցաւ (30 Օգոստոս 1908, չ. 8.):

Բազմաթիւ եւ բազմազգի են Մուրացանի գրութիւնները: Գծախառաբար կորսուած կը մնան ներկայ եւ ապագայ աշխարհի համար, եթէ տակաւին թող տրուին հոն՝ ուր են: Վասն զի Մուրացանի երկասիրութիւնները հրատարակուած են ցրիւ պարբերական թիւթերու մէջ, որ օրւան հետ կը ծնանին եւ կը մեռնին: Հանգուցեալը մահուէն չորս տարի յառաջ ինքնին ձեռնարկեց իւր ցիրուցան երկերը հաւաքել եւ ներքին բովանդակութեան համաձայն համադրելով ի լոյս ընծայել հատորներու մէջ: Այսու թէպէտ ժամանակագրական կարգը չէր պահուեր, բայց ասոր փոխարէն ընթերցողը միահաղոյն առջեւ կ'ունենար այնպիսի նիւթեր, որ քիչ շատ իրարու հետ որոշ կապ ունէին եւ ամբողջութիւն մը կը կացուցանէին: Մուրացանի գովելի ձեռնարկութեան սկիզբ եղաւ, բայց չպսակուեցաւ իւր կենդանութեան ատեն: Դիւթական միջոցներու եւ քաղաքաւորներու պակասութեան պատճառաւ, լոյկ Ա. Հատորը հրատարակուեց (1904) եւ առկա մնաց ցայտօր: Թերեւս այս տարւոյ սկիզբները լոյս տեսնէ իւր երկասիրութեանց Բ. Հատորը, զոր, ինչպէս Արժ. Գիւտ Ա. Բ. Աղանեանց կը ծանուցանէ «Հայրենիք» թերթին մէջ (1908, թ. 15), չեղնակին կամքին ու տրամադրութեան համաձայն՝ յիշեալ գիտնական Բահման արգէն անցեալ տարւոյ Յունիս 24ին մամուլին յանձնած է: Այս Հատորին բովանդակութիւնը չի համապատասխաներ այն կարգին, զոր Մուրացան իւր երկասիրութեանց Ա. Հատորին մէջ սահմանած է: Բ. Հատորը պիտի կացուցանէր «Գեորգ Մարգարեան» ընդարձակ վեպը, մինչ Աղանեանցի հրատարակութեան մէջ Բ. Հատորը պիտի բաղկանայ (բաւ վերջին կամաց չեղնակին) «Պատասխան իմ բնագործներին», «Պուգան» եւ «Անգրէսա Նրէց», երկուքն ալ կերպարանափոխուած: Այսպէս թէ այնպէս, երկանն եւ վաղեմիօնը Աւարտութեան Մուրացանի գրութեանց հրատարակութեան, որոնց պատկանելի շարքը պարծանաց պատկ պիտի

ըլան Հեղինակին, Հրատարակչներուն եւ հայ գրականութեան:

Կարելի չէ Մուրացանի երկասիրութեանց ամբողջութեան վրայ նշոյ դատաստանը կարելի, գործքերէն ոմանք շատ անկատար են եւ գրեթէ անարժէք. բայց մեծաւ մասամբ ընտիր եւ շահեկան են: Անշուշտ մարգարիտները արհամարհելու պէտք չկայ, ապակույ հետ խառնուած ըլլանք համար. վասն զի մեր անկատար աշխարհքին մէջ այնպէս է բնութեան կարգը, որ լաւին հետ գէշը, ցորենին հետ որովք խառն ըլլայ: Շատ խիստ եւ անարգար կը գտնենք այս պատճառաւ քննադատներէն ոմանք եւ յանուանէ լէօսի այն դատաստանը, զոր Մուրացանի նկատմամբ կորած են: Լէօսի «Ռուսահայ գրականութիւնը» գործին մէջ (տպ. Վեներակ 1904, էջ 280—284) Մուրացանի վրայ խօսած ժամանակ կարծես դիտմամբ լոկ այնպիսի գրուածքներն յիշատակած է, որ այնչափ յարգի չեն իբր գրական՝ եւս առաւել վիպական արտագրութիւն. բայց եւ ոչ խօսք ըրած է Հեղինակին նշանաւորագոյն գրուածքներուն վրայ, որպիսի են «Գեորգ Մարգարեանի» վէպը եւ «Ռուզան» որբերգութիւնը: Կարծենք այսօր Լէօսի փոխած է Մուրացանի վրայ իր դատաստանը: Հոս յստաջ կը լերենք Մուրացանի գրութեանց ամբողջական ցուցակն ըստ իր իսկ շարագրութեան: Իւր երկասիրութեանց Ա. Հատորին մէջ հրատարակուածներն են «Նոյի Ագաւաւը», «Առաքեալը. եւ «Խորհրդարար Միանձնուհի»: «Գեորգ Մարգարեանի» (Բ. Հատոր), «Վահան Գողթնացի», «Անդրեաս Երեց» (Գ. Հ.). «Հայ բողոքականի ընտանիքը», «Իմ կաթողիկէ հարսնացուն», «Չըհաս» (Գ. Հ.). «Հարուստը զուարճանում է», «Հասարակաց որդեգիրը», «Իմ երջանկութիւնը», «Անպատճառ իշխանուհի», «Միթէ վայել է», (Ե. Հ.). Յաջորդ Հատորը մանր գրուածքներու շարք մըն է. «Հանելուկը լուծուեցաւ», «Հին ազգասիրի գաղտնիքը», «Պսակների բողոքը», «Երեկ եւ այսօր», «Տէկին փրաւորանի վեշտը», «Ինչու իմ ստորագրութիւնը չընդունեցին», «Թատուկ թղթակիցը», «Խոյն վաշտում», «Երկուսից ո՞րը», «Մարգը մտադիր, կիսը կորագրեր», «Ծղպահան», եւ «Գթութեան քոյրեր» (Զ. Հ.). «Լուսանորութեան կետորնը», Գ. եւ Բ. մասն (Է. Հ.). «Լուսանորութեան կետորնը», Գ. եւ Բ. մասն (Ը. Հ.). Թատրերգութիւններ, Չափածոյ բանաստեղծութիւններ (մեծաւ մասամբ անտիպ՝ Թ. Հ.). «Իմ տեսած

աշխարհը» (Նոյնպէս անտիպ՝ Թ. Հ.): Այսչափ բազմաթիւ գրուածքներով հանգերձ՝ Մուրացանի անուըն ժողովրդականացած է: Պատճառը լոկ այն չէ, որ իւր գրութիւնները պարբերական թերթներու մէջ անյայտ թաղուած կորուած են: Իւր անյայտ մնալուն մասամբ պատճառ դարձած է ինքնին իսկ իւր անհասական ընտանիքը եւ ինքնակայական ուղղութեան լարուած տենչանքն ու ձգտումը եւ պաշտպանած միակողմանի գաղափարները: Ասոնք ալ ժամանակին հետ սահած անցած են եւ շարժած են լոկ մարդկային վաղանցուկ հետաքրքրութիւն: Այս կարգի վէպեր են. «Հայ բողոքականի ընտանիքը» (հրատ. «Մեղու Հայաստանի», թերթին մէջ, 1882, Թ. 102—112), «Պատկերի բողոքը» (հրատ. «Լուսայ», 1899, Բ. էջ 102—135), «Անդրեաս Երեց» (հրատ. «Լուսայ», 1897, Ա. էջ 1—48, Բ. էջ 52—122. 1898, Ա. էջ 60—144) եւն. որոնց արժէքը որակելու կամ գնահատելու փորձն իսկ աւելորդ կը համարինք: Մականջ եւ այնպէս արգարացի չէր ըլլար այս կարգի գրութեանց համար Մուրացանին վիպագրի անուըն զանալ: Այս անուան իրովն արժանի է միայն իւր «Գեորգ Մարգարեանի», գեղեցիկ վէպին համար, չոյշելու համար ուրիշ շատ յաջող վէպերը:

Իրաւամբ Գեորգ Մարգարեանի պատմական վէպը իւր գրութեան գործոցը կը համարուի (հրատ. «Արձագրքի» մէջ իբր թերթին. 1896, Թ. 35 միջեւ Թ. 150, մէջընդմէջ ընդհատութեամբ): Լայն վրձինով եւ առնական ազգուկերպով կը գծէ իւր պատմական նկարին վրայ չընթանիկ ծիրերը եւ յագեցուցիչ գոյններով զայն կը պատկերացընէ: Ժամանակին (1940—920) արհաւիրաց, խիստ, դառն եւ արիւնայից պարագաներուն եւ հանգամանաց մէջ՝ կը տեսնենք, թէ վիպագրին ճարտար վրձինը չի մոռնար ստեղծել կնոջական զգայունութեան բողոքի ծաղիկներ, եւ դարուն պարզ մարգիկներուն փորձերին ու չարժող պատկերներն անագորոյն տեսերակներէ յոգնած աչքը կը կազդուրեն ու կը զուարթացընեն: Քանի որ այդ կոշտ ու դառն ժամանակն ընտրած է Հեղինակը, ստիպուած ալ է զայն իւր ամբողջ խառնութեամբ ու անկիւններով պարզել, եւ չի քաշուրէն ներկայացընելու քստմեկնցիչ գէպեքեւու հեռի կոշտ գգաւովն ու բացատրութիւններ: Ներկայացուցած պատկերներն շատերը չեն երեւար հին վերարկուով ծածկուած, այլ արնպէս մը, իբր թէ ժա-

մանակին մարդին այդպէս ըլլալու էին, որ խաղաղութիւնը անուամբ լոկ կը ճանչնային եւ իրենց կրից ու ձրից անարգել անձանց ընդարձակ սպաարեզ ունէին: Գործքին արժէքը առաւել եւս կը բարձրանայ, եթէ ի նկատի առնունք նաեւ այն մտադրութիւնը, զոր ունեցած է, պահել լեզուին միութիւնը եւ ներդաշնակութիւնը, տեղական ու յարմար գունանորոմը, նկարագիրներու ըստ բաւականի ճշգրիտ ու յաջող ստորագրութիւնը եւ տեղ տեղ հանձարեղ մտածումներ ու վճիռներ: Գոթախտարար չկան այնպիսի առաւելութիւններ ալ, որոնց գոյութեամբը ընթերցողին պատրասքը կատարեալ կ'ըլլար, որ ինքզինքը փոխադրուած կը զգար նկարագրուած դարուն մէջ. զ. օր. պակաս է քննական հետազոտութեանց արդիւնքը, որոնցմով անձանց ու տեղեաց պարագաները ճշգրութեամբ որոշուած ու պարզուած ըլլային, բացակայ են հին արձանագրութեանց եւ դիւանական աղբիւրներու. նիւթեր, հին սովորութեանց ընծայութիւններ եւն: Սակայն ի հարկէ այս պակասը կը յիշեց առանց վիպագրին իւր յանձնը կամ մեղադրանքը ցրցն տալ ուզելու: Իւր կողմակէ աշխատած է վէպը բազմակողմանի առաւելութիւններով օժտելու եւ յարգի ու պատուական ընծայելու եւ մեծած մասամբ յաջողած ալ է: Անկարելի է, որ ընթերցողին մտադրութենէն վերայի Մուրացանի երեւակայութեան յառաջ բերած արդիւնքներէն հետեւեալը. Մուրացան իւր հնարագէտ վիպագիր, պատմական չոր ու ցամաք դէպքերը առհասարակ կ'արդիւնաւորէ իւր կողմէն հնարուած սկզբնապատճառներու այնպիսի հանձարեղ յղացումներով, որ ընթերցողէն հաւանութեան եւ հիացման արտայայտութիւն կը կորզեն: «Գեորգ Մարգարէտունով» Մուրացան միով բանիւ խոր զգայնութիւն արտայայտող եւ հոգեխօսօրէն ճարտար գունանորեալ գծեր ու պատկերներ յառաջ բերող վիպագիր կը ներկայանայ մեզի: Կիւմի մարդողջապէս յառաջ բերել մեր սահմանէն դուրս կը համարենք, զայս ընել կը թողունք հայ մատենագրութեան եւ գրականութեան պատմութիւնը գրողներուն:

Մեծագոյն համբաւ կ'ունենար Մուրացան իր բնութաբարդի, եթէ ինքզինքը մարդողջապէս այն արուեստին նուիրէր: Միայն մէկ ողբերգութիւն ունիւք իրմէ. բայց կ'երեւայ թէ ուրիշ ալ գրած ըլլալու է. վասն զի իւր գրող ցուցակին թ. Հատորը պիտի բաղկանայ Թատերագրութիւններէ: Իւր սքանչելի Ռազմ ողբերգու-

թիւնը (հրատ. «Թատրոն», հանդէսին մէջ, 1900 Գեկտ. թ. 1.) մարդողջապէս յուզել ողբերգական գրուագ մըն է հիանալի նկարագրութեամբ եւ արուեստով: Թեպէտ զերծ չէ թերութենէ, սակայն վերջաւորութիւնը մարդողին ներդաշնակութիւնը կ'աւերէ. յանցանքը Հեղինակին չէ այլ հրատարակչներուն եւ տպագրողներուն: Վասն զի ըստ Մինաս Բերբերեանի գրածին (Նոր-Գար, 1901, թ. 70), Ռուզան հայրենասէր օրիորդը Հեղինակին ձեռագրին համաձայն, ինքզինքը թունաւորած է, որուն ակնարկութիւններն արդէն ողբերգութեան ընթացքին մէջ չեն պակսիր, մինչ տպագրուածին մէջ օրիորդը կը ներկայացուի լոկ անձնամասոյց եղած: Այս պատճառաւ զուր են ընդդէմ Մուրացանի յարուցուած խորժանքները, իւր թէ հայ կնոջ առանձնական անյողողոյ բարոյականին չի համապատասխաններ իւր նկարագրած Ռուզանը:

Հ. Հ. Հ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԲԻՒԶԱՆԳԻՈՆ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

(Հարստ. — 1909)

Հայդորդիկցում թիւն Պատգամաւորութեան:

Ոչ կայսերական եւ ոչ ալ պարսկական արքունիքը մշտակայ գեապանութիւն կը պահէր, գիւնական յարաբերութիւնը երկու ինքնակալաց մէջ կ'ըլլար լոկ մասնաւոր պատգամաւորներու միջոցաւ. որ երբեմն երբեմն կը զբաղէին որոշեալ գործողութիւններ կամ պատուէրներ գլուխ տանելու: Երկու տեսակ պատգամաւորութիւն կը զանազանէին թէ Հռովմայեցիք, թէ Պարսիկք. մեծ եւ փոքր, զանազանութիւն մը, որ կարծես այժմու գեապանի եւ պատգամաւորի տարբերութեան կը մօտենայ, բայց յիշականին ասոր հետ գործը չունի, ինչու որ նաեւ փոքր գեապան կոչուածներն ալ միշտ իր բնոյց վե հապետին ներկայացուցիչներ կը համարուէին: Որչափ որ աղբիւրներու ցանցաւ տեղեկատուութենէն կարելի է եզրակացնել, մեծ պատգա-

1 Մենագիր Հակոբ. 88. 41. 54 (246. 242. 255) «Գեորգ գեապան», զանազան գեապաններ Հակոբ. 46 (248) «Գեորգ պատգամաւորութիւն», — Գետա, վասն Գարգառ Ս. 89 (398). «Մեծ գեապան Պարսից եկեղեցի»: